

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE
DOMENIUL DE DOCTORAT TEOLOGIE

TEZĂ DE DOCTORAT

Conducător de doctorat

Arhid. Prof. Univ. Dr. Habil. Gelu Călina

Student-doctorand

Constantin C. Andrei

CONSTANȚA,

2024

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA
ȘCOALA DOCTORALĂ DE TEOLOGIE
DOMENIUL DE DOCTORAT TEOLOGIE

**CULTUL MORTILOR ÎN MARILE RELIGII ALE LUMII. PERSPECTIVE
MISIONARE**

Conducător de doctorat

Arhid. Prof. Univ. Dr. Habil. Gelu Călina

Student-doctorand

Constantin C. Andrei

CONSTANȚA,

2024

CUPRINS

Argument.....	6
Miza cercetării.....	7
Originalitatea temei.....	7
Actualitatea studiului.....	8
Accesibilitatea subiectului.....	9
Semnificația lucrării.....	9
a. Limitele demersului.....	10
b. Investigații anterioare.....	10
Etape de cercetare.....	11
Scopul angajamentului.....	14
Argumente edificatoare.....	15
Metodologia cercetării.....	18
Structura lucrării.....	21
Concluzii preliminare.....	23
CAPITOLUL I.....	25
CULTUL MORȚILOR ÎN LUCRAREA MISIONARĂ A BISERICII CREȘTINE.....	25
1.1 Biserica și misiunea.....	25
1.1.1 Misiunea ortodoxă în postmodernitate. Repere generale.....	25
1.1.2 Misiunea Bisericii în cadrul cultului morților.....	35
1.2 Cultul morților în viziunea creștină. Perspective misionare.....	38
1.2.1 Aspecte introductive.....	38
1.2.2 Învățătura Bisericii Ortodoxe Române despre viața creștină.....	39
1.2.3 Legătura dintre viață și moarte din punct de vedere dogmatic.....	42
1.2.4 Sensul morții în cultul creștin ortodox.....	45
1.2.5 Cultul divin public legat de înmormântarea creștinilor.....	49
1.2.6 Cultul particular ortodox.....	54
1.3 Misiunea Bisericii Ortodoxe.....	55
1.4 Concluzii.....	61

CAPITOLUL AL II LEA.....	63
CULTUL MORȚILOR ÎN VIZIUNEA IUDAICĂ. MODELE DE MISIUNE ÎN VECHIUL TESTAMENT.....	63
2.1 Misiunea în iudaism.....	63
2.1.1 Cadru general.....	63
2.1.2. Misiunea, vocația și inspirația profeților.....	64
2.1.3. Modele de misiune în Vechiul Testament.....	67
2.1.4. Scurt istoric al misiunii în Vechiul Testament.....	71
2.2 Cultul morților în viziunea iudaică. Perspective misionare.....	73
2.2.1 Viziunea iudaică asupra morții și a învierii.....	73
2.2.2. Grijă față de cei adormiți.....	76
2.2.3 Însmormântările în cimitirele evreiești și doliul.....	84
2.3. Concluzii.....	93
CAPITOLUL AL III LEA.....	97
DIMENSIUNI MISIONARE ALE TRADIȚIILOR, CREDINȚELOR ȘI IDEILOR RELIGIOASE FUNERARE DE DINCOLO DE ORIZONTUL CREȘTIN.....	97
3.1 Cultul morților ca argument misionar.....	98
3.2 Dimensiuni și interpretări misionare.....	120
3.2.1 Moartea, avortul și eutanasia.....	120
3.2.2 Suferința, moartea și însmormântarea.....	124
3.2.3 Învierea, judecata și răsplata veșnică.....	129
3.2.4 Morminte și edificii (sanctuare).....	133
3.2.5 Cartea sfântă și divinitatea.....	137
3.3 Perspectivele misionare ale cultului morților înafara lumii creștine.....	140
3.3.1 Credințe și practici funerare necreștine.....	145
3.3.2 Patologii trupesti și sufletești – cauze ale morții.....	146
3.3.3 O viziune a morții în context contemporan.....	147
3.3.4 Ritualuri funerare contemporane de la marginea orizontului creștin.....	148
3.3.5 Practici religioase necreștine legate de cultul funerar.....	158
3.3.5 Valorificarea trupului și a sufletului după moarte – o viziune necreștină...160	

3.3.6 Prorogarea înmormântării.....	166
3.3.7 Drepturile și statutul trupului celui adormit.....	168
3.4 Concluzii.....	173
CAPITOLUL AL IV LEA.....	179
CULTUL MORȚILOR – GENERATOR DE DIALOG INTERRELIGIOS ÎNTRE MARILE RELIGII MONOTEISTE.....	179
4.1 Dialogul dintre Ortodoxie, Iudaism și Islam. Scurt istoric.....	179
4.1.1 Congresul Internațional interreligios: „Declarația de la Bosfor” – 1994 – Istanbul	183
4.1.2 Întâlnirea interreligioasă având ca tematică „Pacea lui Dumnezeu în lume” – 2001 – Bruxelles.....	187
4.1.3 Conferința Internațională interreligioasă – „Religie, pace și ideal olimpic” – 2004 – Grecia.....	191
4.1.4 Conferința internațională interreligioasă despre pace și toleranță – Istanbul – 2005	197
4.2 Cultul morților și rolul acestuia în dialogul religiilor monoteiste.....	202
4.3 Concluzii.....	209
CONCLUZII FINALE.....	212
BIBLIOGRAFIE.....	216
Surse biblice.....	216
Scrierei patristice.....	216
Dicționare.....	217
Cărți și articole.....	217
Surse online.....	224

Abrevieri

pr. - preot

prof. - profesor

univ. - universitar

dr. - doctor

drd. - doctorand

I.B.M.B.O.R. - Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române

Cuvinte cheie

Cultul morților, cult, creștinism, iudaism, islam, misionarism, adormiți, moarte, înviere, moarte, [COVID-19](#), dialog religios, monoteism, dialog trilateral.

Cultul morților reprezintă una dintre cele mai vechi forme ale exprimării religiozității prin care se urmărește pomenirea celor adormiți prin cinstirea lor de către cei rămași în viață. În acest fel, grija față de cei plecați din viața aceasta pământească are la bază convingerea că cei adormiți au o existență continuă și, mai mult decât atât, pot să influențeze, mai mult sau mai puțin, viața celor vii. Astfel, a apărut cinstirea sau venerarea strămoșilor. Practic, în multe comunități religioase s-a creat o nouă viziune asupra morții. În acest sens, cultul morților a luat o amploare deosebită, generând un val de obiceiuri și tradiții specifice fiecărui popor sau fiecărei grupări religioase. Cu toate acestea, unele tradiții și obiceiuri devin un punct comun în abordarea misterului morții. Ancorarea în acest punct a fost posibilă prin credința omului într-o viață ce se prelungește în timp și surclasează moartea aceasta biologică. Viața după moarte, așa cum se poate vedea în multe dintre religiile lumii, reprezintă o nouă viziune asupra vieții și scopul în sine al omului prezent în lumea trecătoare.

Subiectivitatea unora în ceea ce privește interpretarea mai puțin corectă de a pune accent pe ritualul practic de îngrijire al trupurilor se distinge astăzi ca obiectiv deficitar în cadrul crizelor secolului XXI. Cu toate că în vremurile din trecut a existat un prea mare accent pus pe îngrijirea trupurilor defuncților, în detrimentul îngrijirii spirituale, totuși, astăzi, se întrevede o lipsă majoră de aplicabilitate misiologică chiar și în forma aceasta, mai ales atunci când criza cauzată de frică sau de evenimentele generate de războaie este prezentă în realitatea actuală, realitate lipsită din ce în ce mai mult de caracterul religios al vieții cotidiene. Astfel, viziunea asupra morții se schimbă cu totul radical, mai ales în contextul general actual, devenind, astfel, o simplă formă de amintire a unei triste treceri în lumea de dincolo. În acest sens, mesajul religios prin care se relevă grija față de defunct capătă, astăzi, noi valențe care tind să acapareze și să alimenteze cu frică viața de zi cu zi a tuturor. Din acest motiv, misiunea misiologiei devine astăzi o necesitate ce are impregnată esența actualizării tuturor metodelor și practicilor în sfera creării unui tip de dialog interreligios bazat pe caracteristica principală a cultului celor adormiți. De aceea, misiunea Bisericii devine una din ce în ce mai dificilă dacă nu se începe urgent un proces de înnobilare și înnoire prin catehizarea ce trebuie să aibă la bază actualizarea și comemorarea morții, dar mai ales a vieții veșnice. Scopul suprem al credinței în nemurirea sufletului trebuie să fie reflectat în trăirea de

zi cu zi a fiecăruia dintre noi. Viața veșnică trebuie să fie în permanență un obiectiv principal și călăuzitor în trăirea vieții pământești¹.

Prin studiul de față intenționez să surprind, atât decăderea imaginii și viziunii omului asupra cultului morților în vremuri de astăzi, cât și puterea de comunicare a religiilor monoteiste prin intermediul unui dialog, având în prim plan cultul morților, așa cum este el regăsit în marile religii ale lumii. De asemenea, îmi propun să relievez importanța tradiției și a cultului celor adormiți prin trecerea în revistă a unor evenimente, obiceiuri, practici și credințe reflectate în cadrul diverselor credințe care de-a lungul timpului au fost focalizate pe ritualuri și practici mortuare comune.

Partea metodologică prezentată în această teză are ca obiectiv principal un aspect universal valabil în întreaga istorie, și anume: având trecutul ca obiectiv, misiologia are ca finalitate nu doar cunoașterea trecutului misionar în sine, ci și valorificarea acestuia prin ajutorul acordat pentru a înțelege cât mai bine prezentul, mai ales că prezentul este în mare măsură urmarea și consecința trecutului, dar ținând cont de actualizarea și eficientizarea metodelor de lucru. Cu alte cuvinte, misiologia ne oferă răspunsuri la întrebările pe care umanitatea de astăzi le adresează trecutului, prezentului și viitorului. Tot aici am subliniat importanța metodei critice care acționează la un nivel dublu: „*cel al autenticității documentelor (datare, autor etc.), stabilită de critica externă, și cel al veridicității conținutului lor (fiabilitatea mărturiilor, extinderea și limitele informației transmise etc.), stabilită de critica internă; cele două niveluri ale metodei critice implică confruntarea și evaluarea diferitelor surse*”². Ținând cont de toate acestea, am relevat importanța faptului că toate evenimentele istorice religioase trebuie analizate în contextul lor, adică trebuie să se cunoască, atât cauzele, cât și consecințele lor. Cu alte cuvinte, trebuie să existe o interpretare corectă prin care să fie conturată imaginea reală a evenimentelor, așa cum trebuie ele înțelese astăzi. De aceea, adaptarea lor la contextul social actual trebuie să fie făcută în mod responsabil, ținând cont de practicarea cultului morților în zilele noastre. Chiar dacă, adesea, interpretarea evenimentelor îmbracă un caracter ipotetic, totuși înțelegerea în profunzime se elucidează atunci când este garantată existența unui număr mare de documente care atestă originalitatea și practicabilitatea lor.

Cercetarea științifică abordată are în vedere analiza comportamentului uman cu privire la cultul morților, analiză ce prevede, atât trecutul istoric al civilizației, cât și sensul practicării

1 Pr. R. MUREȘAN, „Misiunea Misiologiei. Câteva considerații actuale privind Misiologia ortodoxă”, în: *Studii Teologice*, nr. 1, 2006, pp. 204–206.

2 Jean-Claude Larchet, *Ce este teologia...*, p. 120.

unui cult funebru și deschiderea unui dialog bazat pe misiunea corelată cu istoria omenirii. De asemenea, se întrevide și o analiză comparativă a capacității spirituale și aplicabilității unui cult al morților, atât în trecut, cât mai ales în zilele noastre, actualizate de problemele generate de criza din contextul actual.

Miezul acestui cult al morților este legat de sufletul omului. Mai exact, dorința Bisericii Ortodoxe este ca să mântuiască sufletele oamenilor prin învățăturile și practica sublimă pe care o relevă de fiecare dată prin cult. Pe de altă parte, mântuirea sufletului se reflectă și în fericirea veșnică a sufletului. Acest fapt implică cinstirea trupurilor deoarece acestea sunt sfințite prin Sfintele Taine și prin „viața în Hristos” (Filipeni 5, 21; Galateni 2, 20). De asemenea, fiecare trup reprezintă casa sufletului și „templul Duhului Sfânt” (I Corinteni 3, 16).

Ca și alte culte, Biserica Ortodoxă are în vedere tratarea și înțelegerea unor taine ce sunt cu adevărat greu de explicat, mai ales în contextul de astăzi. Din aceste motive, Biserica Ortodoxă a rânduit, pe baza celor mai adevărate mărturii revelaționale, să realizeze slujbe de înmormântare, precum și slujbe ce prelungesc, oarecum, în memoria celor credincioși, prin intermediul rugăciunii, comuniunea cu cei adormiți. Toate acestea s-au fundamentat prin intermediul respectării unor zile în care să se facă pomenirea celor trecuți din viața pământească. În acest fel, am surprins, în capitole separate, zilele în care se face pomenirea de obște a celor morți, precum și zilele în care se realizează pomenirea particulară a lor. Toate aceste pomeniri, rugăciuni și milostenii făcute de către cei vii pentru cei adormiți au loc cu ocazia înmormântărilor, dar și cu prilejul slujbelor rânduite de Biserică, având ca scop mântuirea sufletelor celor plecați din lumea aceasta. Credința în mântuirea sufletelor ne oferă sentimentul cel mai profund ce ne pune în lumină comuniunea celor vii cu cei adormiți.

Cultul morților reprezintă una dintre cele mai importante realități ale Vechiului Testament, în contextul misionar al poporului ales. Israel a avut o purtare de grijă deosebită față de fiii ei, adică atât pentru cei vii, cât și pentru cei ce au adormit în Domnul, rânduint, pentru cei din urmă, un cult cu adevărat deosebit și plin de semnificații aparte. Purtarea aceasta de grijă s-a extins și la celelalte neamuri prin exemplul și demnitatea de care a dat dovadă ca popor ale de Dumnezeu. Comunicarea dintre Dumnezeu și poporul Său a determinat transmiterea mesajului și învățăturii divine la toate celelalte neamuri. Astfel, cultul morților s-a conturat și promovat, atât prin învățăturile cu privire la realitatea morții, învierii și a vieții veșnice, cât și prin existența unor tradiții și obiceiuri ce au dăinuit până astăzi. Valorificarea acestora a fost posibilă deoarece miezul acestui cult al morților este legat de

sufletul omului, acesta fiind mai de preț decât tot ceea ce este în lume. În acest fel, am surprins, în capitole separate, misiunea profetică a poporului ales, modelele de misiune și comunicarea Cuvântului în Vechiul Testament. De asemenea, am tratat separat aspecte cu privire la cultul morților în viziunea iudaică, punând accent pe viziunea iudaică asupra morții și a învierii, a grijii față de cei adormiți și a înmormântărilor și doliului specifice poporului Israel.

Conform învățăturii regăsite în Vechiul Testament, omul este mediatorul între Divinitate și cosmos, preotul creației Ziditorului și profetul vocii lui Dumnezeu.

Fiind creat după „*chipul lui Dumnezeu*” și aflat în comuniune cu Dumnezeului în Paradis, primul om, putea să cunoască în mod direct voia divină. Dar, pierzând comuniunea cu Divinitatea datorită căderii în păcat și a neascultării, ființa umană a fost nevoită să se folosească de cei prin care Creatorul lumii a binevoit să își descopere în continuare voia Sa. Astfel, a apărut necesitatea unor intermediari între oameni și Dumnezeu. Aceștia sunt bărbați aleși de El, având credință și frică de Dumnezeu și cunoscuți în întreaga istorie sub denumirea de profeți ai Vechiului Testament. Ei au avut un rol deosebit în păstrarea credinței monoteiste și propovăduirea ideii mesianice ce are ca fundament răscumpărarea umanității prin Întruparea Cuvântului lui Dumnezeu. Totodată, acești profeți sunt cei care vestesc mesajele primite de la Însuși Dumnezeu, profetismul fiind asemenea unei instituții religioase specifice poporului Israel. Această instituție religioasă a fost prevestită de Dumnezeu poporului Său (Deuteronom 18, 15-22), dezvoltându-se o dată cu Samuel și durând până în vremea lui Neemia (cca. sec. V î. Hr.). Principala misiune a profetismului iudeu avea în vedere păstrarea și dezvoltarea cunoștinței Creatorului și credinței în El, prin intermediul Legii Vechiului testament, printre cei aleși ai Săi.

Creatorul Își alege un popor pe care îl face un popor misionar. Alegerea aceasta prevede ca poporul lui Israel să fie o binecuvântare pentru celelalte popoare. Reflectarea acestei realități a condus la concluzia că poporul ales are o misiune cu totul și cu totul deosebită, atât pentru cei marginalizați din mijlocul său, văduve, orfani, străini sau săraci, cât și pentru celelalte neamuri. Istoria omenirii ne valorifică acest fapt pentru ca să pună în lumină ideea că poporul ales are un rol esențial deoarece Ziditorul tuturor are un plan și cu celelalte națiuni. Practic, poporul Israel a avut datoria de a duce la bun sfârșit acest plan al Providenței Divine.

Misiunea capitală a poporului ales în fața tuturor neamurilor se poate axa pe trei aspecte esențiale: prezența Creatorului, etica vechitestamentară și monoteismul. Astfel, Israel

reprezintă un mijlocitor ce trebuie să-i aducă pe toți la Dumnezeu și să se roage pentru întreaga omenire, fiind un intermediar pentru toți, așa cum a fost și Avraam³.

În Vechiul Testament, modalitatea de comunicare a mesajelor divine este proprie și aparte. Aceasta are loc sub două forme diferite: atât pe cale verbală, cât și pe calea scrisului. La începutul lumii văzute, comunicarea din partea Ziditorului era una directă, fără a fi nevoie de mijlocirea nimănui. În Rai comuniunea și comunicarea dintre om și Dumnezeu erau nemijlocite, având un caracter continuu. Relaționarea aceasta directă între Dumnezeu și oameni a fost alterată prin căderea în păcat a strămoșilor noștri. Cu toate acestea, comunicarea directă nu a încetat în totalitate, ci a dobândit o nouă formă, particulară. Practic, Dumnezeu nu mai comunică la modul general cu oamenii, ci doar cu anumiți aleși.

Întregul dialog al omului cu Dumnezeu și comuniunea dintre Creator și creație a stat la baza relevării învățăturii prin care oamenii să poată să câștige paradisul pierdut. Din acest motiv, cultul morților reprezintă una dintre învățăturile formulate pe baza Revelației lui Dumnezeu. Acest cult ne pune în lumină prețuirea divină cu privire atât la cei vii, cât și la cei adormiți. Valorificând învățăturile despre moarte, înviere și viața de apoi s-au dezvoltat o serie de tradiții și obiceiuri funebre ce tind să aibă o complexitate aparte. În acest sens, poporul ales a pus în practică realitățile mai puțin cunoscute celorlalte neamuri cu privire la cultul morților.

În Vechiul Testament, oamenii considerau că viața este prețuită mai presus de orice altceva. Iar, a lua viața cuiva era considerată o faptă cumplită, asemănându-se cu distrugerea unei lumi întregi. În schimb, salvarea unei vieți poate fi considerată asemănătoare salvării lumii întregi.

În gândirea poporului ales, moartea, ca și viața, are un sens deosebit de important și este parte a unui plan divin. Pe baza acestei realități, evreii au o credință fermă într-o viață de dincolo de mormânt, în care cei care au trăit o viață plăcută lui Dumnezeu aici pe pământ vor primi răsplată în cealaltă viață.

În iudaism practicile funebre sunt extinse, dar nu constituie o expresie a fricii de moarte. În esență, practicile evreilor cu privire la moarte și doliu au un dublu scop: să releve respect față de cel adormit și să mângâie pe cei rămași în această lume trecătoare, cărora le va lipsi cel plecat la cele veșnice.

Dintre multele învățături ale poporului ales se observă cu ușurință că una dintre cele mai importante regăsite în Vechiul Testament și care dăinuie până astăzi este cea legată de

3 Arhimandritul Cleopa ILIE, *Ne vorbește Părintele Cleopa*, vol. 4, ediția a 2-a, Editura Mănăstirea Sihăstria, Neamț, 2004, pp. 26–27.

învierea morților. Întreaga doctrină fundamentată scripturistic a dezvoltat diverse obiceiuri și practici ce s-au extins, sub o formă sau alta, în întreaga lume. Un obicei demn de remarcat și des întâlnit la poporul Israel era sfășierea hainelor. Când o persoană auzea pentru prima dată despre moartea unei rude, atunci în mod firesc își exprima durerea inițială prin sfășierea hainelor. Această mod de compătimire plin de durere sufletească avea un sens aparte. Sfășierea hainelor se făcea în dreptul inimii dacă defunctul era părinte, sau în partea dreaptă a pieptului dacă era vorba de alte rude. Această rupere a veșmintelor avea denumirea de *keriyah* cel îndoliat recitând o rugăciune de binecuvântare prin care Îl descria pe Dumnezeu ca „Judecător adevărat”. Acest fapt reprezintă o acceptare a luării de către Dumnezeu a unei persoane dragi.

Având în vedere cele prezentate anterior, învățătura Vechiului Testament ne oferă o imagine de ansamblu cu privire la cultul morților în Vechiul Testament, rezonanțele temei pe tot parcursul Vechiului Testament venind să confirme centralitatea și importanța misionară a poporului ales.

Ținând cont de toate cele menționate anterior, se poate deduce că tema supusă cercetării se încadrează în contextul cercetărilor științifice din domeniul teologiei. Mai mult decât atât, perspectivele misionare ale cultului morților în marile religii ale lumii cuprinde aspecte cu privire la cultul celor adormiți în Domnul valorificat cu precădere în Legea Veche.

Așa cum celelalte religii monoteiste promovează cultul morților și ritualurile funerare, oferindu-le un statut aparte, așa și islamul revendică o importanță deosebită acestui cult funebru, practicat și valorificat în viața comunității musulmane. Așa cum am remarcat în cadrul studiului, musulmanii consideră moartea un lucru natural. Dar, pe lângă acest fenomen mereu prezent în istorie, am remarcat și elaborat și câteva subdiviziuni sau implicații ale morții. Astfel, am adus în prim plan relevarea unor fenomene actuale ce implică cauzalitatea morții. Mai precis, am evaluat din perspectiva misiunii islamice subiecte referitoare la suferință, avort, eutanasiu, [examinări post-mortem](#), [transplanturi de organe](#) și înmormântare. Aceste aspecte actuale le-am dezvoltat în mai multe subcapitole aferente primului capitol al lucrării științifice. În speță, Islamul oferă învățătura conform căreia viața pe acest pământ este trecătoare deoarece viața viitoare reprezintă sălașul etern în care fiecare persoană își va culege roadele eforturilor proprii rezultate în urma trăirii vieții pământești. Musulmanul trebuie să nu se împotrivescă morții sau să lupte împotriva ei, ci să accepte faptul că moartea reprezintă doar ceva care trebuie acceptat, fiind doar o parte a planului divin. Practic, credința islamică prevede viața ca fiind sacră și darul pe care Dumnezeu (Allah) ni-l oferă tuturor oamenilor. În

acest sens, întreruperea sarcinii nu este, în general, permisă în cadrul islamic. De asemenea, am remarcat că examinările post-mortem nu sunt permise deoarece aceste procese ar putea întârzia inevitabil înmormântarea, mai ales că, morții ar trebui îngropați în decurs de 24 de ore. În plus, credința islamică susține că este posibil ca cel decedat să resimtă durerea în urma procedurilor medicale. În ceea ce privește transplanturile de organe, părerile specialiștilor sunt împărțite. Din diverse motive, mulți se opun donării de organe, argumentând că viața este un dar și nimeni nu are dreptul de a „dona” vreo parte a corpului altcuiva. Cu toate acestea, un număr tot mai mare de musulmani sunt de părere că, în cazurile în care pot salva vieți omenești, donările de organe sunt acceptate pe baza doctrinei islamice ce susține că: necesitatea permite interzisul. Incinerarea oricărui corp uman nu este permisă în Islam, deoarece fiecare ființă umană este demnă ca ființă umană. Nicio circumstanță nu poate permite incinerarea corpului uman.

Tot în cadrul misionar al viziunii islamice cu privire la cultul morților am relevat câteva aspecte importante ale tradiției islamice. În acest demers, am apelat la cunoștințele unor învățați cercetători islamici, cu ajutorul cărora am elaborat și transpus elementele doctrinare ale islamului referitoare la înviere, judecată și răsplata veșnică. Practic, capitolul al doilea a fost impregnat cu diverse învățături doctrinare ce subliniază cadrul și importanța cultului morților, așa cum este el perceput în interiorul spațiului islamic. În acest capitol am tratat în primul rând conceptele escatologice islamice despre moarte, înviere și Ziua Judecății. În al doilea rând am examinat unul dintre cele mai disputate subiecte ale gândirii islamice, cel referitor la morminte și sanctuare, dar și cel legat de cultul sfinților.

Un aspect extrem de discutat, având o deosebită valoare doctrinară este legat de mormintele și edificiile islamice. Acestea ne aduc în prim plan miezul acestui cult al morților deoarece riturile de înmormântare, construcția mormintelor și a edificiilor sau vizitarea lor și statutul awliyā' diferă de la o țară musulmană la alta, acest fapt întâmplându-se în mare parte datorită condițiilor etnice, economice, educaționale și politice. Unele persoane vizitează sanctuarele sau edificiile awliyā' în vremuri de calamitate sau când se confruntă cu o gravă problemă sau cu una imposibil de rezolvat. Astfel, ei tind să caute ajutorul și mijlocirea unui wali despre care cred că va acționa în numele lor. Deși toți musulmanii cred în awliyā', nu toți acceptă ideea capacității lor de mijlocire la Dumnezeu. Majoritatea musulmanilor sunniți susțin statutul special de awliyā' în fața lui Dumnezeu, dar le neagă dreptul de mijlocire în această viață pământească. Cu alte cuvinte, în Ziua Judecății li se poate permite să medieze în numele unei persoane, dar nu în această viață trecătoare (Coran 2, 255; 39, 44; 53, 26). Cu

toate acestea, alte secte musulmane, precum şiiţii şi Aḥmadīyyah (cunoscute şi sub numele de Al-Qadiāniyyah) susţin că awliyā' sunt în viaţă şi îi ajută fizic şi emoţional pe cei care se roagă lor sau le cer ajutorul. Profetul Mahomed a ținut să-şi avertizeze adeptii cu privire la imitarea evreilor şi a creştinilor care îşi venerază în mod excesiv sfinţii şi se roagă lor. El a făcut acest lucru nu pentru că aceste locuri nu sunt curate sau bune în sine, ci pentru a se proteja împotriva posibilităţii ca ele să poată fi folosite de oamenii vulnerabili sau de needucaţi ca lăcaşuri de cult (hadith nr. 1330). Tocmai din aceste motive, nu le este permis musulmanilor să ceară morţilor, inclusiv profetului Mahomed sau oricărui alt wali sau sfânt, să mijlocească între oameni şi Dumnezeu. Scopul acestor măsuri este de a menţine credinţa islamică fidelă surselor sale originale şi de a nu o amesteca cu tradiţiile generale, tribale sau populare care nu sunt compatibile cu religia. Dar, vizitarea mormintelor nu este interzisă în sine, astfel de vizite fiind legale. Însă, ilegale sunt practicile pe care adoratorii le pot îndeplini în timpul ziyāra. Deci, în cazul în care credincioşii trec pe lângă morminte, se roagă pentru morţi sau citesc nişte versete coranice, atunci respectă tradiţiile generale, faptele lor fiind acceptabile.

Cercetările efectuate în decursul acestei perioade pandemice au permis să se răspundă la întrebări ale lumii islamice. În primul rând, practicile religioase desfăşurate în grupuri mari de oameni, fără a menţine o distanţă socială adecvată şi o igienă personală adecvată, pot contribui la intensificarea transmiterii virusurilor patogeni, în special a celor transmişi prin picături în aer. Nu se poate afirma fără echivoc că practicile religioase comunitare devin un plan special care contribuie la răspândirea bolilor. Restricţionarea practicilor religioase comunitare ar trebui să vizeze în primul rând educarea cu privire la prevenirea transmiterii bolilor infecţioase şi nu închiderea completă a accesului la lăcaşul de cult. Desfăşurarea de rituri religioase sacre în timpul unei pandemii globale, cum ar fi pelerinajul în Islam, poate contribui la creşterea numărului de decese în rândul participanţilor la aceste rituri. Cu toate acestea, cauza directă a morţii pelerinilor a fost o boală infecţioasă, şi nu simplul fapt de a participa la pelerinaj şi la ceremoniile religioase. Nerespectarea unei distanţe sociale adecvate şi a unei igiene adecvate a mâinilor contribuie la transmiterea necontrolată a virusului. Cercetările efectuate au arătat şi o influenţă semnificativă a opiniei clerului musulman asupra societăţii. Opiniile exprimate de clerul şiiit că nu a existat nicio posibilitate de a contracta boala COVID-19 în timpul rugăciunii au fost nu numai în contradicţie cu starea cunoştinţelor ştiinţifice, dar mai ales extrem de dăunătoare populaţiei. A indus în eroare populaţia şi astfel ar fi putut contribui la creşterea numărului de cazuri de îmbolnăvire. În cele din urmă, decizia

de a închide moscheile publicului a fost deosebit de greu de acceptat, nu numai de cei din cler, ci și de credincioșii musulmani dornici să practice rânduielile religiei. Toate comunitățile religioase din întreaga lume au trebuit să se confrunte cu această problemă. Restricționarea utilizării lăcașurilor de cult i-a făcut pe credincioșii tuturor religiilor să se simtă abandonați de liderii lor religioși și singuri în fața pandemiei de COVID-19. Aceste limitări le-au arătat oamenilor cât de importantă este religia în viață, mai ales atunci când sănătatea și viața sunt puse în pericol⁴.

Pandemia cauzată de COVID-19 a fost o surpriză pentru întreaga lume. Deși populația s-a obișnuit cu amenințarea la adresa securității, aceasta este înțeleasă ca o amenințare la adresa păcii, cauzată de atacuri teroriste sau conflicte armate.

Problema amenințărilor la adresa sănătății publice a continuat să crească. Până în urmă cu câțiva ani, nu se imagina o escaladare atât de intensă a unui virus, care provoacă o boală infecțioasă, împotriva căreia medicina modernă și tehnologizată este aproape neputincioasă. Au existat îngrijorări cu privire la refugiații și migranții din regiuni cu statut sanitar scăzut și sisteme medicale ineficiente. Între timp, mobilitatea obișnuită a societății moderne a contribuit la transmiterea extrem de rapidă a bolii COVID-19 în întreaga lume. Problema răspândirii amenințării la adresa siguranței sănătății în societăți va trebui analizată cu atenție datorită disparităților semnificative în protecția sănătății din diferite părți ale lumii. Mai mult decât atât, mobilitatea populației este mai mare decât oricând și este evident că aceasta va continua să crească⁵.

Pe baza cercetărilor realizate în această perioadă dificilă, trebuie precizat că abordarea comunității musulmane față de pandemia cauzată de COVID-19 depinde de trei factori. Primul este angajamentul religios al respondenților. Perioada aceasta a arătat că, cu cât religiozitatea și aderarea puternică la practicile religioase ale islamului sunt mai mari, cu atât acceptarea restricțiilor pandemice este mai mică⁶. Al doilea factor important este neîncrederea față de deciziile politicianilor care s-au amestecat prea intens în viața religioasă. Oamenii care au participat la viața religioasă au indicat faptul că clerul era prea docil cu politicienii. Imamii au încercat să nu pună la îndoială validitatea restricțiilor introduse. Clericii șiiți au văzut pandemia de COVID-19 oarecum diferit. Unii dintre ei au pus sub semnul întrebării deciziile

4 Kristina MURPHY et alii, „Why people...”, pp. 460–463.

5 Anthony GIDDENS, „Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age”, în: *Polity Press*, vol. 37, 1991, pp. 38–39.

6 Kristina MURPHY et alii, „Why people...”, pp. 462–464.

guvernamentale și medicale în declarații publice, oficiale. Al treilea factor este evaluarea subiectivă a evenimentelor mondiale.

Concluzionând, putem afirma că această cercetare doctorală în teologie ortodoxă reprezintă o mărturie vie ce reflectă importanța, actualitatea și aspectele misionare ale cultului morților, ținând cont de faptul că acesta va putea influența viitoarele dialoguri interreligioase monoteiste.

Lucrarea de față se prezintă a fi o prezentare a cultului morților reflectat în marile religii ale lumii și se dorește a fi văzută din perspectivă misiologică. De aceea, am analizat în cadrul capitolelor lucrării viziunea creștină, musulmană și iudaică a cultului morților și misiunea fiecăreia în acest proces complex de practicare a cultului celor adormiți.

În finalul acestei lucrări am expus o serie de puncte ce s-ar putea regăsi, sub o formă sau alta, pe ordinea de zi a viitoarelor întruniri interreligioase. Cu toate că există posibilitatea abordării unor subiecte de mare anvergură pentru vremurile în care trăim, totuși există posibilitatea ca pe viitor să se discute și ceea ce este imperios necesar să fie lămurit la nivel planetar, adică să se aleagă o tematică cu privire la cultul morților. Acest fapt ar avea un efect deosebit pentru că mulți dintre credincioșii zilelor noastre au nevoie de încurajare și pace sufletească mai ales când se face referire la practicarea cultului funebru. Discutarea unui astfel de subiect ar conduce la multe răspunsuri favorabile legate de problemele actuale ale lumii post-moderne. Dintre cele mai necesare puncte ce ar putea fi abordate în viitor s-ar putea încadra următoarele subiecte ce s-ar cădea discuta în cadrul viitoarelor conferințe interreligioase internaționale. În acest sens, ar trebui să se găsească soluții în eventualele situații nefaste ce pot apărea în viitorul apropiat, viitor care tinde să se confrunte cu situații nemaiîntâlnite care sunt o noutate în zilele noastre. Trebuie căutată o nouă abordare științifică în ceea ce privește cauzele de apariție a unor situații inedite. De asemenea, trebuie să analizeze în ce măsură pot să influențeze diversele obiceiuri și practici funerare conștiința umană a zilelor noastre în sensul trezirii unui interes pierdut sau greșit înțeles pornind de la sensul vieții și al morții. Trebuie să se cerceteze dacă poate exista o concepție modernă a cultului morților și a obiceiurilor funerare sau poate fi vorba de un înțeles corect și o reactualizare a trecutului. De asemenea este de folos să se studieze ce previziuni se pot întrezări pentru viitorul apropiat ținând cont atât de situația actuală, dar și de trecutul istoric al cultului morților. Este o amplă explorare subiectul ce cuprinde ideea că suprimarea unei părți sau a întregului cult funebru poate fi o soluție actuală sau viabilă pentru prezent sau viitor. O altă întrebare ce ar putea fi pusă pe ordinea de zi a viitoarelor întruniri interreligioase

ar fi: cum putem conserva miezul acestui cult al morților ținând cont de istoria religiilor și de rolul misiunii în contextul unei crize sau al unor crize puternice? Privind în ansamblu trebuie cercetat dacă frica este un factor ce influențează astăzi decizia oamenilor de a practica sau nu cultul morților. Dat fiind toate cele prezentate anterior este imperios necesar să se poată explora dacă restricțiile pot să reducă importanța practicării unui cult funebru corect. Nu în ultimul rând ar fi de urmărit dacă sunt epidemiile sau bolile un factor decisiv în păstrarea respectului față de trupul unui decedat.

În final aș dori să remarc faptul că misiunea și cultul morților reprezintă fundamente și piloni ai dialogului interreligios monoteist mai ales prin multitudinea subiectelor ce pot fi abordate în viitoarele întruniri interreligioase ale marilor religii monoteiste ale lumii. Valorificând toate informațiile expuse până acum doresc să afirm că omenirea trebuie să se ghideze după misiunea dată de Divinitate și să respecte tradițiile și obiceiurile specifice cultului morților, ce s-au păstrat de-a lungul timpului, istoria fiind un martor viu al realității de astăzi.

BIBLIOGRAFIE

1. ABRUDAN, PR. PROF. DR. DUMITRU; CORNÎTESCU, DIAC. PROF. DR. EMILIAN, *Arheologie biblică*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994.
2. ABRUDAN, PR. PROF. DR., DUMITRU, „Un capitol din teologia biblică vechitestamentară: moartea, nemurirea sufletului, judecata și viața viitoare”, *Revista Teologică*, nr. 3, 1994.
3. ACHIMESCU, PR. NICOLAE, *Religii în dialog*, Editura Trinitas, Iași, 2006.
4. ALFEYEV, BISHOP HILARION, *Orthodox Witness Today*, WCC Publications, Geneva, 2006.
5. ALFEYEV, MITROPOLIT DE VOLOKOLAMSK, ILARION, *Taina credinței. Introducere în teologia dogmatică ortodoxă*, trad. Felicia Dumas, Editura Doxologia, Iași, 2014.
6. ALI, JAN A., „Islamic Perspectives on Organ Transplantation: A Continuous Debate”, în: *Religions*, vol. 12, nr. 8, 2021.
7. APOSTOL, PR. MARIN, „Despre stâlpii care se citesc la morți”, în: *Glasul Bisericii*, nr. 4–5, 1957.
8. AZZOUZI, MONAIM EL, „Religion and Globalization: Benefits and Challenges”, în: *Romanian Review of Political Science and International Relations*, nr. 10, 2013.
9. BANDCHOFF, THOMAS, *Religious Pluralism, Globalization, and World Politics*, Oxford University Press, New York, 2008.

10. BARNA, PR. DR. DORU-MIHAI, *Lucrarea misionar-pastorală a Bisericii Ortodoxe*, Editura Doxologia, Iași, 2019.
11. BARTOLOMEU, PATRIARHUL ECUMENIC, *Întâlnire cu taina. O prezentare contemporană a Ortodoxiei*, traducere de Diac. Dr. Habil. Ștefan L. Toma, Editura Andreiana, Sibiu, 2016.
12. BAUCKHAM, RICHARD, *Biblical Theology and Problems of Monotheism*, Grand Rapids, Michigan, 2004.
13. BĂLAN, DR. N., „Arderea cadavrelor”, în: *Revista Teologică*, nr. 1, 1909.
14. BEL, PR. V., *Misiune, parohie, pastorație*, ediția a II-a, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2006.
15. BEL, PR. V., „Taina Maslului – vindecare spre Împărăție”, în: *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă „Patriarhul Justinian”*, 2012.
16. BEL, PR. VALER, *Misiunea Bisericii în lumea contemporană*, Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002.
17. BERGER, PETER L., *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*, Eerdmans Publishing, Grand Rapids, 1999.
18. BETA, ANNISA, „The Muslimah Intimate Public: Re-Considering Contemporary Da'wa Activists in Indonesia”, în: *Asiascape: Digital Asia*, vol. 7, mai 2020.
19. BEVANS, STEPHAN B.; SCHOERDER, ROGER P., *Constants in Context. A Theology of Mission for Today*, Orbis Books, New York, 2005.
20. BRANIȘTE, ENE, *Liturgica Specială*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1980.
21. BRANIȘTE, ENE; BRANIȘTE, ECATERINA, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, Editura Andreiana, Sibiu, 2010.
22. BRANIȘTE, PR. PROF. ENE, „Zilele pentru pomenirea generală a morților din cursul anului bisericesc ortodox”, în: *Mitropolia Olteniei*, nr. 7–8, 1963.
23. BRIA, ION, *Martyria-Mission. The Witness of the Orthodox Churches Today*, Editura World Council of Churches, Geneva, 1980.
24. BRIGGS, J.; ODUYOYE, M.A.; TSETIS, G.; CHURCHES, WORLD COUNCIL OF, *A History of the Ecumenical Movement*, A History of the Ecumenical Movement vol. 3; vol. 1968–2000, World Council of Churches, 2004, <https://books.google.ro/books?id=eS9YAQAACAAJ>.
25. BRITANNICA, THE EDITORS OF ENCYCLOPAEDIA, „Yājūj and Mājūj - Encyclopedia Britannica”, <https://www.britannica.com/topic/Yajuj-and-Majuj>, data accesării 15 iunie 2023.
26. BROWN, RAYMOND; FITZMYER, JOSEPH; MURPHY, ROLAND, *Introducere și comentariu la Sfânta Scriptură*, vol. I, Editura Galaxia Gutenberg, Târgu-Lăpuș, 2005.
27. BUGIULESCU, PR. DR. MARIN, „Problema teologică a sufletului. Geneză, fenomenologie, etos și perenitate”, în: *Teologie și Viață*, nr. 9-12, 2015.

28. BUNEA, PR. IOAN, „Cultul morților (rostul parastaselor)”, în: *Mitropolia Ardealului*, nr. 7–8, 1970.
29. CIOBOTEA, DRD. DAN-ILIE, „Învățătura Sfântului Ioan Gură de Aur despre rugăciunile pentru cei adormiți”, în: *Mitropolia Banatului*, nr. 9–12, 1976.
30. CIUDIN, PR. PROF. DR. NICOLAE, *Studiul Vechiului Testament*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2002.
31. COLE, JUAN RICARDO, „Rashid Rida on the Bahat Faith: A Utilitarian Theory of the Spread of Religions”, în: *Arab Studies Quarterly*, vol. 5, nr. 3, 1983, Pluto Journals.
32. DAVID, PETRU I., *Ecumenismul, un factor de stabilitate în lumea de astăzi*, Editura Gnosis, București, 1998.
33. ELSÄSSER, SEBASTIAN, „Sufism and the Muslim Brotherhood: Ḥasan al-Bannā's wird and the Transformation of Sufi Traditions in Modern Islamic Activism”, în: *Oriente Moderno*, vol. 99, nr. 3, 2019, Brill, Leiden, The Netherlands.
34. ESSEIVA, EFFRON, „El Malé Raḥamim (Prayer for the Departed)”, în: *the Open Siddur Project*, <https://opensiddur.org/prayers/life-cycle/death/mourning/el-male-rahamim-prayer-for-the-departed-translated-and-sung-by-effron-esseiva/>, data accesării 15 iunie 2023.
35. FIERRO, MARIBEL, „The polemic about the karāmāt al-awliyā' and the development of Ṣūfism in al-Andalus (fourth/tenth–fifth/eleventh centuries)”, în: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 55, nr. 2, 1992, 2009/02/05, Cambridge University Press.
36. FLETT, JOHN G, „Missio Dei: A Trinitarian Envisioning of a Non-Trinitarian Theme”, în: *Missiology*, vol. 37, nr. 5, 2009.
37. GIDDENS, ANTHONY, „Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age”, în: *Polity Press*, vol. 37, 1991.
38. GOLDAN, VASILE-LUCIAN V., „Multicultural religious proselitism or missionary activity in the postmodern secularized society?”, în: *Management Intercultural*, vol. XIX, nr. 38, 2017.
39. GRANQVIST, HILMA, *Muslim death and burial*, Helsingfors publishing house, Helsinki, 1965.
40. GREEN, NILE, „Islam for the indentured Indian: a Muslim missionary in colonial South Africa”, în: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 71, nr. 3, 2008, 2008/10/20, Cambridge University Press.
41. HADDAD, MAHMOUD, „Arab Religious Nationalism in the Colonial Era: Rereading Rashīd Riḍā's Ideas on the Caliphate”, în: *Journal of the American Oriental Society*, vol. 117, nr. 2, 1997, American Oriental Society.
42. HASSAN, SHAIMA M.; RING, ADELE; TAHIR, NAHEED; GABBAY, MARK, „How do Muslim community members perceive Covid-19 risk reduction recommendations - a UK qualitative study?”, *BMC Public Health*, vol. 21, nr. 1, 5 martie 2021.

43. HEDAYAT, KAMYAR, „When the Spirit Leaves: Childhood Death, Grieving, and Bereavement in Islam”, în: *Journal of palliative medicine*, vol. 9, nr. 6, 2006.
44. HIMCINSCHI, PR. M., „Secularizarea – o problemă contemporană”, în: *Revista Teologică*, nr. 2, 2011.
45. HOLMES, STEPHEN R, „Trinitarian Missiology: Towards a Theology of God as Missionary”, în: *International Journal of Systematic Theology*, vol. 8, nr. 1, 2006.
46. HOLUBEANU, PR. LECT. UNIV. DR. IONUȚ, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, Editura Arhiepiscopiei Tomisului, Constanța, 2019.
47. HOWE, JUSTINE, „Da‘wa in the Neighborhood: Female-Authored Muslim Students Association Publications, 1963–1980”, în: *Religion and American Culture*, vol. 29, nr. 3, 2019, 2020/01/17, Cambridge University Press.
48. IBRAHIM, CELENE, *Islam and Monotheism*, Elements in Religion and Monotheism, Cambridge University Press, Cambridge, 2022, <https://www.cambridge.org/core/elements/islam-and-monotheism/6005A7F7FEADE4E9832146AA48787029>.
49. ILIE, ARHIMANDRITUL CLEOPA, *Ne vorbește Părintele Cleopa*, vol. 4, 2, Editura Mănăstirea Sihăstria, Neamț, 2004.
50. ILOAIE, PR. PROF. UNIV. DR. STEFAN, „Misiunea Bisericii în contextual secularizării”, în: *Renașterea*, nr. 11, 2006.
51. LARCHET, JEAN-CLAUDE, *Ce este teologia: noțiuni de metodologie în practica și în predarea Teologiei Ortodoxe*, traducere de Ciprian Costin Apintiliese, editura Basilica, București, 2021.
52. LAUZIÈRE, HENRI, *A Dissertation submitted to the Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Georgetown University in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in History*, Washington DC, 2008.
53. LOICHÎȚA, VASILE, „Moartea, studiu din dogma eshatologică”, în: *Candela*, 1923.
54. LORENZO, ZUCCA, „The Crisis of the Secular State: A Reply to Professor Sajo”, în: *I.CON*, 2009, <https://ssrn.com/abstract=1343099>.
55. LUCKENBILL, D. D., „Islam as a Missionary Religion”, în: *The American Journal of Theology*, vol. 18, nr. 2, aprilie 1914.
56. LUPEI, PR. IACOB, „Sensul pogorîrii la iad”, în: *Mitropolia Banatului*, nr. 4, 1987.
57. MALIK, JAMAL, „Fiqh al-Da‘wa”, în: *Die Welt des Islams*, vol. 58, nr. 2, 2018, Brill.
58. MCCORQUODALE, ROBERT; FAIRBROTHER, RICHARD, „Globalization and Human Rights”, în: *Human Rights Quarterly*, nr. 21, 1999.
59. MIHĂLȚAN, Ioan, „Tradiție, Scriptură, Biserică”, în: *Ortodoxia*, nr. 4, 1988.
60. MILLS, WATSON E.; BULLARD, ROGER AUBREY, *Mercer Dictionary of the Bible*, Mercer University Press, 1990.

61. MIRCEA, PR. DR. IOAN, *Dicționar al Noului Testament*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1995.
62. MIRCEA, PR. IOAN, „Cultul morților în Biserica Ortodoxă după Sfânta Scriptură și Sfânta Tradiție”, în: *Ortodoxia*, nr. 3, 1985.
63. MITROFAN, PR., *Viața repausaților noștri și viața noastră după moarte*, Editura Credința strămoșească, Petru Vodă – Neamț, 2010.
64. MUREȘAN, PR. R., „Misiunea Misiologiei. Câteva considerații actuale privind Misiologia ortodoxă”, în: *Studii Teologice*, nr. 1, 2006.
65. MURPHY, KRISTINA; WILLIAMSON, HARLEY; SARGEANT, ELISE; MCCARTHY, MOLLY, „Why people comply with COVID-19 social distancing restrictions: Self-interest or duty?”, în: *Australian & New Zealand Journal of Criminology*, vol. 53, nr. 4, 2020.
66. NEAGA, PROF. NICOLAE, „Învierea morților în Vechiul Testament”, în: *Revista Teologică*, nr. 5, 1932.
67. NECULA, NICOLAE, *Când trebuie să ne rugăm pentru cei răposați?*, vol. I, Tradiție și înnoire în slujirea liturgică, Editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 1996.
68. OZALP, MEHMET, „How coronavirus challenges Muslims’ faith and changes their lives”, în: *The Conversation*, <http://theconversation.com/how-coronavirus-challenges-muslims-faith-and-changes-their-lives-133925>, data accesării 15 iunie 2023.
69. PADELA, AASIM; AUDA, JASSER, „The Moral Status of Organ Donation and Transplantation Within Islamic Law: The Fiqh Council of North America’s Position”, în: *Transplantation Direct*, vol. 6, martie 2020.
70. PANTELIMON, PR. PANTELIMON, „Cultul morților”, în: *Metropolia Moldovei*, nr. 4, 1927.
71. PERRY, MICHAEL, „The Idea of Human Rights”, în: *Oxford University Press*, 1998.
72. PESTROIU, PR. D., „Repere misionare privind unitatea eclezială în fața proliferării ideologiilor doctrinare eterodoxe în modernitatea românească târzie”, în: *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă „Justinian Patriarhul”*, 2018.
73. PETRARU, PR. GH., *Ortodoxie și prozelitism*, Editura Trinitas, Iași, 2000.
74. PHIDAS, VLASSIOS, „La rencontre interreligieuse a Bruxelles”, în: *Episkepsis*, nr. 603, 2001.
75. POPOVSKY, RABBI MARK A., *Jewish Ritual, Reality and Response at the End of Life*, Duke University Divinity School, North Carolina, 2007.
76. PRELIPCEAN, PR. PROF. VL., „Incinerarea morților și teologia ortodoxă”, în: *Studii Teologice*, nr. 7–8, 1962.
77. PRELIPCEAN, PR. PROF. VLADIMIR; NEAGA, PR. PROF. NICOLAE; BARNA, PR. PROF. GHEORGHE; CHIALDA, PR. PROF. MIRCEA, *Studiul Vechiului Testament*, ediția IV-a, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2006.

78. RADU, DUMITRU, *Îndrumări misionare*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1986.
79. REMETE, PR. PROF. DR. GEORGE, *Dogmatica ortodoxă*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2016.
80. ROY, OLIVIER, *Secularism confronts Islam*, Columbia University Press, New York, 2007.
81. SAMARTHA, S.J., *Courage for Dialogue. Ecumenical issues in interreligious relationship*, WCC, Geneva, 1981.
82. SAMIN, NADAV, „Da‘wa, Dynasty, and Destiny in the Arab Gulf”, în: *Comparative Studies in Society and History*, vol. 58, nr. 4, 2016, 2016/09/27, Cambridge University Press.
83. SAX, Gilbert, *Empirical Foundations of Educational Research*, editura Prentice-Hall, Inc., New Jersey, 1968 și BURKE Johnson și LARRY Christensen, *Educational Research: Quantitative, Qualitative, and Mixed Approaches*, ediția a II-a, editura Pearson Education, Inc., Boston, 2004, citați în: Nicoleta Laura POPA, Liviu ANTONESEI (coordonator), Adrian Vicențiu LABĂR, *Ghid pentru cercetarea educației. Un „abecedar” pentru studenți, masteranzi, profesori*, Editura Polirom, Iași, 2009.
84. SCÂRNECI, FLORENTINA, *Îndrumar de cercetare calitativă în științele socio-umane*, ediția a 2-a, revizuită, editura Universității „Transilvania”, Brașov, 2007.
85. SHABANA, AYMAN (أيمشبانة), „From the Plague to the Coronavirus: Islamic Ethics and Responses to the COVID-19 Pandemic”, *Journal of Islamic Ethics*, 2021, Brill, Leiden, The Netherlands.
86. SFÂNTUL ANTONIE CEL MARE, *Filocalia*, vol. I, Ed. a II-a, trad. Dumitru STĂNILOAE, Sibiu, 1947.
87. SFÂNTUL MAXIM GREUL, *Viața și cuvinte de folos*, Editura Bunavestire, Galați, 2002.
88. SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Filocalia*, vol. II, traducere de Dumitru Stăniloae, cap. 93, din a doua sută Capete de dragoste, Sibiu, 1947.
89. STĂNILOAE, DUMITRU, *Cultură și Duhovnicie*, Editura Basilica a Patriarhiei Române, București, 2012.
90. STĂNILOAE, DUMITRU, *Teologia dogmatică ortodoxă*, vol. III, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2010.
91. STĂNILOAE, DUMITRU, *Chipul nemuritor al lui Dumnezeu*, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1987.
92. STĂNILOAE, PR. D., „Câteva trăsături caracteristice ale Ortodoxiei”, în: *Mitropolia Olteniei*, nr. 7–8, 1970.
93. STOTT, JOHN, *Puterea predicării*, traducere de Emanuel Conțac, Editura Logos, Cluj-Napoca, 2004.
94. STRUGARIU, DRD. CONSTANTIN, „Grija pentru cei morți în cultul și spiritualitatea ortodoxă”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 9–10, 1983.

95. TAYLOR, CHARLES, *A secular age*, Harvard University Press, Cambridge, 2007.
96. THOMAS, SCOTT M., „A Globalized God”, *Foreign Affairs*, nr. November/December 2010, 1 noiembrie 2010, <https://www.foreignaffairs.com/articles/commons/2010-11-01/globalized-god>, data accesării 15 iunie 2023.
97. THOMAS, SCOTT M., „Religion and International Society”, în: *Jeff Haynes, Religion, Globalization, and Political Culture in the Third World*, vol. 24, nr. 2, 1999.
98. TSCHACKERT, PAUL, *The New Schaff-Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge*, ediție de Samuel Macauley Jackson, Baker Book House, Michigan, 1953.
99. VASILESCU, DIAC. PROF. EMILIAN, „Riturile de înmormântare în diferite religii”, în: *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 1–2, 1961.
100. VICOVAN, PR. ION, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, Editura Trinitas, Iași, 2002.
101. VOGELS, W., *God's Universal Covenant: A Biblical Study*, ediția a 2-a, University of Ottawa Press, Ottawa, 1986.
102. VULCĂNESCU, ROMULUS, *Arta Populară Românească*, Editura Academiei R.S.R., București, 1969.
103. VULCĂNESCU, ROMULUS, *Mitologie română*, Editura Academiei R.S.R., București, 1987.
104. WOODWARD, KENNETH L., „The Changing Face Of The Church”, *Newsweek*, <https://www.newsweek.com/changing-face-church-149993>, data accesării 15 iunie 2023.
105. WRIGHT, CHRISTOPHER J. H., *Misiunea lui Dumnezeu: Înțelegerea metanarațiunii Bibliei*, traducere de Ciprian-Flavius Terinte, Editura Casa Cărții, Oradea, 2016.
106. YANNOULATOS, ANASTASIE, *Misiune pe urmele lui Hristos. Studii teologice și omilii*, traducere de Diac. Dr. Ștefan L. Toma, Editura Andreiana, Sibiu, 2013.
107. ZLĂVOG, PR. ANDREI, „Sfântul Moise – model al prorocilor din Vechiul Testament | Doxologia”, <https://doxologia.ro/sfantul-moise-model-al-prorocilor-din-vechiul-testament>, data accesării 15 iunie 2023.
108. ZUGRAV, PREOT. DR. IOAN, „Cultul morților”, *Candela*, nr. 1–12, 1937.
109. ***, *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Daniel cu aprobarea Sfântului Sinod, Editura I.B.M.B.O.R., București, 2018.
110. ***, *Dicționarul Enciclopedic de Iudaism*, coordonator Sylvie Anne Goldberg, traducere Viviane Pager, C. Litman și Țicu Goldstein, Editura Hasefer, București, 2001.
111. ***, *Molitfelnic*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992.
112. ***, „About WFIM”, <https://wfim.org.pk/about-wfim/>, data accesării 15 iunie 2023.

113. ***, „The Founder – TANZEEM-E-ISLAMI, Pakistan is working to re-establish / re-instate Khilafah by following the methodology of prophet Muhammad (SAWS)”, <https://tanzeem.org/organization/the-founder/>, data accesării 15 iunie 2023.
114. ***, „alCoranmission.org”, <http://alCoranmission.org/content.aspx?id=7>, data accesării 15 iunie 2023.
115. ***, „About Us”, *iERA*, <https://iera.org/about-us/>, data accesării 15 iunie 2023.
116. ***, „The Importance and Benefits of Studying Seerah”, *IBN AL HYDERABADEE*, <https://ibnalhyderabad.wordpress.com/2006/04/13/the-importance-and-benefits-of-studying-seerah/>, data accesării 15 iunie 2023.
117. ***, „Welcome missiondawah.com - BlueHost.com”, <http://www.missiondawah.com/>, data accesării 15 iunie 2023.
118. ***, „qsep”, http://qsep.com/modules.php?name=assunnah&d_op=viewarticle&web=90, data accesării 15 iunie 2023.
119. ***, „Seerah and Hadith: What is the Difference??”, *IBN AL HYDERABADEE*, <https://ibnalhyderabad.wordpress.com/2006/04/11/seerah-and-hadith-what-is-the-difference/>, data accesării 15 iunie 2023.
120. ***, „Dawah Pilipinas Multimedia by jibreel rahima - Issuu”, https://issuu.com/abu_mumin/docs/dawahpilipinasmultimedia, data accesării 15 iunie 2023.
121. ***, „جمعية العون المباشر”, هكذا بدأنا”, <https://direct-aid.org/cms/about-us-ar/how-we-start-ar/>, data accesării 15 iunie 2023.
122. ***, „جمعية العون المباشر”, <https://direct-aid.org/donate/ar/>, data accesării 15 iunie 2023.
123. ***, „Sahih al-Bukhari 5728 - Medicine - كتاب الطب - Sunnah.com - Sayings and Teachings of Prophet Muhammad (صلى الله عليه وسلم)”, <https://sunnah.com/bukhari:5728>, data accesării 15 iunie 2023.
124. „SUNAN IBN MAJAH 1616 - Chapters Regarding Funerals - كتاب الجنائز - Sunnah.com - Sayings and Teachings of Prophet Muhammad (صلى الله عليه وسلم)”, <https://sunnah.com/ibnmajah:1616>, data accesării 15 iunie 2023.
125. ***, „Dialogue Institute Staff”, *Dialogue Institute*, <https://dialogueinstitute.org/staff>, data accesării 15 iunie 2023.